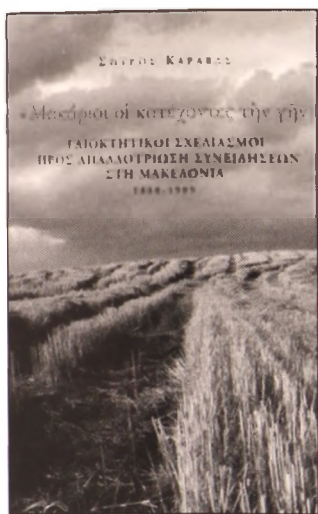

Βιβλιοκρισίες

Για το βιβλίο

Σπύρος Καράβας, *«Μακάριοι οι κατέχοντες την γην»*. Γαιοκτητικοί σχεδιασμοί προς απαλλοτρίωση συνειδήσεων στη Μακεδονία 1880-1909, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2010, 318 σ.

ΣΙΑ ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ

Η Σία Αναγνωστοπούλου διδάσκει ιστορία στο Πάντειο Πανεπιστήμιο.

Ο Σπύρος Καράβας σε αυτό το βιβλίο των είκοσι ενός κεφαλαίων παρακολουθεί και αναλύει, βήμα προς βήμα, την *εξελλήνιση* της Μακεδονίας, έτσι όπως την επεξεργάστηκαν στα σχέδια που κατέθεσαν στην ελληνική πολιτική εξουσία ακτιβιστές και ιδεολόγοι της εποχής. Αφορμή για τη συγγραφή του βιβλίου, όπως ο ίδιος ο Καράβας υπογραμμίζει (σ. 9), στάθηκε το φυλλάδιο *Το Έργον του ελληνισμού εν Μακεδονία* υπό Αθ. Παππαλουκά Ευταξίου (τυπογραφείο Σ. Κ. Βλαστού, Αθήνα 1880), το οποίο παρατίθεται αυτούσιο στο βιβλίο (Παράρτημα II, σ. 249 κ.εξ.). Αυτό το μόλις 46 σελίδων «πρωτοποριακό, τόσο θεματικά όσο και τεκμηριωτικά, δημοσίευμα» (σ. 39), επέλεξε ο συγγραφέας να ανασύρει από την αφάνεια στην οποία το είχαν καταδικάσει όλοι οι μέχρι σήμερα –εκτός ελάχιστων εξαιρέσεων– φιλοπάτριδες ιστορικοί, ανταποκρινόμενοι με «ασύγγνωστο σεβασμό» στην έκκληση του Ευταξία *επί την φρόνησιν και την φιλοπατρίαν των ομογενών* για να μη δημοσιοποιήσουν τη μελέτη. Οι λόγοι της έκκλησης Ευταξία για αποσιώπηση του πονήματός του είναι προφανείς: η εθνολογική και γλωσσική πραγματικότητα της Μακεδονίας του 1880, στην οποία ο Ευταξίας κάνει «επιτόπια έρευνα με συμμετοχική παρατήρηση» (σ. 45), υπονομεύει «τα απαράγραπτα δίκαια του ελληνισμού».

Ο Καράβας, αντιθέτως, επιδεικνύοντας εγνωσμένη ασέβεια, μας προσφέρει μια εξαιρετική μελέτη για το Μακεδονικό ζήτημα, έτσι όπως αυτό το αντιμετώπισαν οι φορείς της ελληνικής, εθνικιστικής ιδεολογίας, από το 1859 μέχρι τις παραμονές των Βαλκανικών πολέμων. Στο βιβλίο, με αφορμή και επίκεντρο το δημοσίευμα του Ευταξία, συγκεντρώνονται όλες οι συναφείς μελέτες, υπομνήματα, αναφορές (από το υπόμνημα του γιατρού στις Σέρρες Ιωάννη Θεοδωρίδη, το 1859 (παράρτημα I), μέχρι την προξενική έκθεση του Αντώνιου Σακτούρη, το 1909 (παράρτημα III), που επέτρεψαν στον Καράβα να «χαρτογραφήσει» την ελληνική εθνικιστική ιδεολογία, τις αντιφάσεις, τα στερεότυπα και τη ρητορεία της. Οι μαρτυρίες, ωστόσο, που επέλεξε ο συγγραφέας δεν είναι ούτε τυχαίες ούτε απλώς προϊόν της «ασέβειάς του στα ιερά και τα όσια του έθνους». Είναι οι μαρτυρίες μέσα από τις οποίες αποκαλύπτονται οι μέθοδοι εργαλειοποίησης της Μεγάλης Ιδέας στο πλαίσιο των προοπτικών που «προσφέρει ο αναπτυσσόμενος καπιταλισμός στη Βαλκανική, στο πλαίσιο των εθνικών αντιπαράθεσεων που αυτός υποδαυλίζει και των αντίρροπων εδαφικών διεκδικήσεων των ενεχόμενων κρατών» (σ. 10). Σε αυτό το σημείο, της *εξελλήνισης* δηλαδή της Μακεδονίας μέσω της καπιταλιστικής ανάπτυξης, βρίσκεται η μεγαλύτερη πρωτοτυπία της μελέτης:

ένας *εξελληνιστικός* καπιταλισμός, μέσω του οποίου θα επιλυθεί το Μακεδονικό ζήτημα, στο οποίο το εθνολογικό διαπλέκεται με το αγροτικό.

Το βιβλίο ξεκινά λίγα μόλις χρόνια μετά το τέλος του Κριμαϊκού πολέμου, με το «Υπόμνημα περί της εν τη Ευρωπαϊκή Τουρκία Θρησκευτικής και Εθνικής, ήτοι Πανσλαβιστικής Προπαγάνδας» του γιατρού Ι. Θεοδωρίδη, γνώστη της περιοχής και γνωστού από τη μετέπειτα δράση του στις Σέρρες (ιδρυτή το 1870 και προέδρου του «Μακεδονικού Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου» μέχρι τον θάνατό του). Ο Καράβας επιλέγει το υπόμνημα Θεοδωρίδη, το οποίο συντάσσεται το 1859 για λογαριασμό του υποπροξενείου Σερρών, γιατί σε αυτό –στο μεταίχμιο ακριβώς της ειδυλλιακής εποχής της άγνοιας τόσο για το ελληνικό βασίλειο όσο και για το Πατριαρχείο– πρώτον, αποτυπώνεται η αμηχανία και τα στερεότυπα στα οποία καταφεύγουν οι εκφραστές του ελληνικού εθνικισμού προκειμένου να κατανοήσουν μια σχεδόν άγνωστη και εξαιρετικά άβολη για τις ελληνικές διεκδικήσεις μακεδονική πραγματικότητα: αυτήν της εκτεταμένης *βουλγαροφωνίας*. Δεύτερον, καταγράφεται για πρώτη φορά μια ολοκληρωμένη πρόταση για *εξελλήνιση* των κατοίκων της Μακεδονίας, με όπλα την εκπαίδευση και τη θρησκεία. Από αυτό το υπόμνημα, λοιπόν, γραμμένο σε μια μεταιχμιακή στιγμή, πιάνει ο Καράβας το περίφημο νήμα της *εξελλήνισης* των κατοίκων της Μακεδονίας, *εξελλήνιση* με όπλα ακόμη *βραδείας απόδοσης*.

Αυτό το νήμα θα ακολουθήσει και στη συνέχεια, όταν έρχονται τα χειρότερα, όταν κυρίως μετά το Συνέδριο του Βερολίνου, η ελληνική εθνικιστική ιδεολογία, προσαρμοζόμενη στα νέα δεδομένα, αναζητεί τρόπους δραστηκής παρέμβασης σε όσες περιοχές «διασώθηκαν» από τη διευθέτηση του 1878. Πράγματι στο πόνημα του Ευταξία (1880), ο Καράβας εντοπίζει την κωδικοποίηση του καινούριου εθνικού σχεδίου, την κύρια μετατόπιση του ελληνικού εθνικισμού από την *εξελλήνιση* των κατοίκων του 1859, με όπλα *βραδείας απόδοσης* (εκπαίδευση, Εκκλησία), στην *ελληνοφρόνηση* των κατοίκων του 1880 με δραστικά όπλα, μέσω δηλαδή της ιδιοποίησης της γης από ελληνικά χέρια. Το πόνημα του Ρουμελιώτη στην καταγωγή, με σπουδές στη Γερμανία, Ευταξία αναλύεται από τη γραφίδα του Καράβα με συναρπαστικό, τόσο γλωσσικά όσο και θεματικά, τρόπο. Ο Καράβας, κρύβοντας μετά βίας ένα διακριτικό υπομειδίαμα, κάποτε έναν υπονοούμενο καγχασμό, μας ξεδιπλώνει τη δαιδαλώδη κατασκευή του Ευταξία περί *βουλγαροφώνων*, πολύ πιο πολύπλοκη αυτή από την προγενέστερη του Θεοδωρίδη. Μας ξεδιπλώνει λοι-

πόν το εθνολογικό, κατά Ευταξία, σκιαγράφημα της Μακεδονίας (σ. 52-62), το οποίο ταυτίζεται με το ελληνικό προπαγανδιστικό σχήμα, και στο οποίο αποφεύγονται πια οι εθνολογικές κατηγοριοποιήσεις βάσει της γλώσσας –κάτι που θα οδηγούσε «εις την εσχάτην πλάνην»– ή και της θρησκείας. Το κριτήριο της φυλής ή του λαού (συνώνυμα αυτά τα δύο στο πόνημά του) θεωρείται ασφαλέστερο από τα παραπάνω. Ο Καράβας, ωστόσο, караδοкей. Εντοπίζει τις αντιφάσεις του εθνολογικού σκιαγραφήματος Ευταξία –οι οποίες εν τέλει το «κουρελιάζουν»– αντιφάσεις που μετά βίας καμουφλάρονται πίσω από το περίφημο στερεότυπο, αυτό «του ελληνισμού και των δορυφόρων του» (σ. 63-72). Ωστόσο, τον Καράβα τον ενδιαφέρει η *εξελληνίση*, η οποία στο νέο εθνικό στρατηγικό σχέδιο επικεντρώνεται στην «*επίπνευση* ελληνικού φρονήματος στους Βουλγαροσλάβους» (σ. 58), στους επήλυδες, βούλγαρους κολλήγους, αυτούς δηλαδή που αποτελούσαν την πλειοψηφία του αγροτικού πληθυσμού της Μακεδονίας.

Ο Καράβας φτάνει, αμέσως, στην ουσία των πραγμάτων και «επιδεικνύει» την «καυτή πατάτα» για τον ελληνικό αλυτρωτισμό. Επιδεικνύει, λοιπόν, την αδυσώπητη πραγματικότητα του συντριπτικά υπερτερούντος βουλγαροσλαβικού αγροτικού στοιχείου στη διεκδικούμενη Μακεδονία. Μια πραγματικότητα που καθιστά τα περί *βουλγαροφώνων* Ελλήνων τεχνάσματα των προηγούμενων μαρτυριών σχεδόν παιδαριώδη. Βάσει αυτής της πραγματικότητας διαβάζει ο Καράβας το νέο πολιτικό σχέδιο, έτσι όπως καταστρώνεται στο πόνημα Ευταξία. Και εν αρχή είναι η γεωγραφία. Ο εκ της εθνολογικής κατάστασης αναγκαστικός περιορισμός της «εθνικής ενέργειας σε επίκαιρα σημεία» της Μακεδονίας, οδηγεί τον Ευταξία στην επεξεργασία νέων γεωγραφιών (σ. 73-83). Η οριζόντια (ή και διαγώνια, κατά την έκθεση του 1880 του προξένου Θεσσαλονίκης Κ. Βατικιώτη) διαίρεση της Μακεδονίας (βόρεια και νότια) που κωδικοποιείται λίγο αργότερα από τον Κ. Παπαρρηγόπουλο (1884) είναι ήδη επιβεβλημένη, αφού «ο αμιγής Ελληνισμός ήθελε κατέχει μικράν τινά γωνίαν αφ' ης ουδεμία ελπίς ότι θα ηδύνατο δια της υπερτέρας νοημοσύνης και δραστηριότητος να επικρατήσει [...], τουναντίον μάλιστα κίνδυνος είνε μήπως καταπονηθή υπό του πολυπληθεστέρου όγκου των άλλων λαών, του βουλγαρικού τουτέστι και του τουρκικού» (από την έκθεση Βατικιώτη, σ. 78). Η «Μικρά Ιδέα»¹ έχει μόλις πάρει το δρόμο της.

Ο Καράβας αναλύει τα στάδια που προβλέπει το νέο κατά Ευταξία εθνικό σχέ-

διο, για την επιτυχή *εξελληνίση του βουλγαροσλαβικού στοιχείου*. Πρώτο βήμα, «η οικείωσις των αλλοδόξων» (σ. 84-93), δια του ελληνικού (και «πολυεθνικού» αν τύχει) κεφαλαίου. Ήτοι η συνταύτιση συμφερόντων μουσουλμάνων γαιοκτημόνων και Ελλήνων κεφαλαιούχων απέναντι στον κοινό εχθρό, τον βουλγαρισμό. Ο Καράβας δεν μπορεί να συγκρατήσει ένα σαρκαστικό χαμόγελο απέναντι σε αυτό το ιδεαλιστικής και υλικής διάστασης σχήμα του ελληνοθωμανισμού: «Ναι μεν ο Ευταξίας αναιρεί και συντρίβει εδώ το ιστοριογραφικό αφήγημα περί 400 χρόνων δουλείας, στερήσεων, καταθλίψεων και διωγμών, αλλά η θυσία αυτή του ελληνικού αφηγήματος γίνεται στον βωμό του τρέχοντος εθνικού συμφέροντος» (σ. 85-86). Ωστόσο και πάλι δίνει τον πρώτο λόγο στις μαρτυρίες του και τις αφήνει να αποκαλύψουν αυτές το εθνικό, εκσυγχρονιστικό σχέδιο: διάδοση ελληνικών κεφαλαίων της ομογένειας στη Μακεδονία για τη δημιουργία ελληνικών επιχειρήσεων (ακόμη και πολυεθνικών με συμμετοχή Μουσουλμάνων ή και Εβραίων), αλλά και δανεισμός μουσουλμάνων γαιοκτημόνων από τους έλληνες κεφαλαιούχους. Ο Καράβας απλώς περιορίζεται σε μια στοχαστική παρατήρηση: «Η έννοια της *οικείωσης* εδώ εμπλουτίζεται με το περιεχόμενο της έννοιας της *εξάρτησης*» (σ. 92-93). Το ελληνικό θαύμα, καπιταλιστικής έμπνευσης, για «την οικείωση των αλλοδόξων» αλλά και την «εξομοίωσιν των ομοδόξων» (σ. 94-98) προς κραταίωση του εθνικού τους φρονήματος, είναι έτοιμο προς εφαρμογή στη Μακεδονία.

Όμως «το εκτενέστερο, όπου και συμπυκνώνεται “το ήμισυ του παντός έργου του ελληνισμού εν Μακεδονία”» (σ. 99), έπεται και αφορά την *επίπνευση* ελληνικού «φρονήματος στον αγροτικό, βουλγαρικό λαό της Μακεδονίας». Στο κεφάλαιο με τίτλο «Ου η χώρα εκείνου και η θρησκεία» (σ. 99-111), ο Καράβας παρουσιάζει το κύριο μέρος του πειράματος Ευταξία, με πειραματόζωο τον χειρώνακτα «βούλγαρο» κολλήγο, αυτό το τεράστιο κοινωνικό και εθνολογικό πρόβλημα της Μακεδονίας. Το «πυλωτικό σχέδιο εξελληνίσης της μακεδονικής γης» του Ευταξία –το οποίο ο ίδιος εφαρμόζει πρώτος στην πράξη– τίθεται στο ορθολογικό μικροσκόπιο του Καράβα. Το τσιφλικι καθίσταται η δύναμη κρούσης για την *εξελληνίση* της γης και μαζί με αυτήν αναγκαστικά και των κολλήγων. Ο εθνικός φρονηματισμός των κολλήγων του τσιφλικιού, με την αμέριστη βοήθεια του παπά και του δάσκαλου, εντάσσεται στο ευρύτερο πλαίσιο της διαδικασίας της εθνικής αναγέννησης της Μακεδονίας, με κέντρο την

Κωνσταντινούπολη, απ' όπου θα προέρχονται και οι επίδοχοι κεφαλαιούχοι-εθνικοί σωτήρες. Ο Καράβας αναζητεί τους προδρόμους της «μακιαβελικής πρότασης» Ευταξία (σ. 107-111): αναζητεί επίσης τις θεωρητικές της ρίζες. Στο κεφάλαιο με τίτλο «Οι Ιρλανδοί, οι Πόντιοι και η μεταπώληση της γης» (σ. 112-120), ο Καράβας τεκμηριώνει την άποψη, σύμφωνα με την οποία το σχέδιο του γερμανοτραφέντος Ευταξία είναι τέκνο του γερμανικού εθνικισμού, είναι η *εξελληνισμένη* εκδοχή του σχεδίου Βίσμαρκ, για τα πολωνικά εδάφη της Πρωσίας. Ο Καράβας μπαίνει στον κόπο του Ευταξία, αναμετρά μαζί του τα ρίσκα που μπορεί να παρουσιάσουν τέτοιου είδους «εθνικές επενδύσεις», και μάλιστα σε ξένο έδαφος (η Μακεδονία παραμένει οθωμανική), συζητεί μαζί του τη μεγαλειώδη ιδέα του περί εποικισμού του οθωμανικού εδάφους με ελληνοφρονούντες κολλήγους προς αντικατάσταση του βουλγαρικού στοιχείου. Του υποδεικνύει το άτοπον του εγχειρήματος, το οποίο είχαν προσπαθήσει και άλλοι (πρόταση Αγγλίας στον σουλτάνο για εποικισμό της Μακεδονίας με «επικίνδυνους Ιρλανδούς» ή της Ελλάδας με Πόντιους (σ. 116-120). Δεν παραλείπει, ωστόσο, να τον καθησυχάσει: το σχέδιο του εποικισμού του θα βρει, πολλές δεκαετίες μετά, τη δικαίωσή του από το ελληνικό κράτος με τους Πόντιους που θα εγκαταστήσει.

Ο Καράβας, πάντως, δεν αφήνει τον Ευταξία –ο οποίος στο μεταξύ επανέρχεται στην Ελλάδα, όπου εκλέγεται βουλευτής (1885)– ούτε συγκυριακά αδικαίωτο. Του δείχνει παρηγορητικά αυτούς που περπάτησαν τους δρόμους που το υπόμνημά του άνοιξε. Για παράδειγμα, οι «εθνικές δυνάμεις», όπως ο Πατριάρχης Ιωακείμ Γ', ο οποίος όχι μόνο ευλογεί «την αλλοίωση του φρονήματος» των κατοίκων δια του κεφαλαιακού εισοδισμού στη Μακεδονία, αλλά με θρησκευτική αγάπη στον πλησίον, ήτοι στο ελληνικό κράτος, προτρέπει: «Ρίψατε δέκα χιλιάδας λίρας εις το λεκανοπέδιον της Στρωμνίτζης, ίνα ιδήτε αμέσως την αλλοίωσιν» (πρόταση Ιωακείμ στον Έλληνα πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη Κουντουριώτη, σ. 132). Το ίδιο ισχύει και για κάποιους ομογενείς μακεδονικής καταγωγής, που επιδόθηκαν στο διπλό έργο της αγοράς γης και του εποικισμού (σ. 134-143).

Ωστόσο, τα γεγονότα πυκνώνουν, η κατάσταση στη Μακεδονία βαίνει επιδεινούμενη για τα συμφέροντα του ελληνισμού (η επανάσταση του Ίλιντεν το 1903 αποτελεί τομή για το Μακεδονικό), και ο Καράβας αφήνει τον Ευταξία για να καταπιαστεί με τους επόμενους, αυτούς που προτείνουν νέους εθνικούς σχεδιασμούς, ένα πιο εξε-

λιγμένο πλαίσιο *εξελληνίσης*. Ο ελληνικός εθνικισμός εξελίσσεται και, προσαρμοζόμενος στις αρχές της «αποικιοκρατικής και εθνοποιητικής λογικής, που πρυτανεύει σε όλες τις διακεκαυμένες ζώνες την εποχή των εθνικισμών [...] εκδηλώνεται ως σύγντονη προσπάθεια για *εξελληνίση* του τόπου δια της *ρίψεως* ελληνικού στοιχείου, και αποτελεί τον κοινό παρονομαστή της ελληνικής πολιτικής στη Μακεδονία έως το 1912 αλλά και στη συνέχεια» (σ. 141). Αυτό το μίγμα αποικιοκρατικής και εθνοποιητικής λογικής εντοπίζει ο Καράβας στους απόστολους του ελληνικού εθνικισμού, λογική εμπνευσμένη κάποτε από μια άκρως εθνεγερτήρια «ιδεολογική σκευή»: «Βεβαίως κτήνη είναι οι βουλγαρόφωνοι ούτοι, αλλά κτήνη λαλούντα την βουλγαρικήν [...]», κατά το υπόμνημα του *par excellence* ιδεολόγου Ι. Δραγούμη προς το Υπουργείο Εξωτερικών, τον Δεκέμβριο του 1903 (σ. 166), που με αυτήν τη διατύπωση κλείνει την «ολοκληρωμένη» πρότασή του για την «κατάκτηση» της Μακεδονίας.

Στα κεφάλαια που ακολουθούν («Οι άφρονες ομογενείς και η εκκαθάριση του αμφισβητούμενου εδάφους», σ. 172-185, ή «περί της αγοράς της πατρίδος του Μεγάλου Αλεξάνδρου», σ. 186-194), ο Καράβας προβαίνει, μέσα από τις μαρτυρίες, σε μια μοναδική χαρτογράφηση του περιεχομένου του «απελευθερωτικού» αγώνα στη Μακεδονία, στις αρχές του 20ού αιώνα. Έχοντας τον καλύτερο σύμμαχο στο πλευρό του – τους ίδιους τους «εθναποστόλους» και τα κείμενά τους– θα επιμείνει στις αθέατες διαστάσεις του «απελευθερώνουμε» τη Μακεδονία, που εντέλει ταυτίζεται με το «υποδουλώνουμε» τον αγροτικό πληθυσμό της. Η επισήμανσή του είναι καίρια, καυστική και χτυπά στην καρδιά τον ελληνικό εθνικισμό: «Το “να υποδουλώσωμεν” [τα *καίρια τσιφλίκια*, κατά τη διατύπωση του ιατρού Ι. Κ. Βλάχου εκ Κρουσόβου] [...] συμπυκνώνει, σε μια λέξη, την ελληνική απάντηση στο αίτημα τα απελευθέρωσης από τον τουρκικό ζυγό των βουλγαρόφωνων μακεδόνων χριστιανών, που βίωναν αυτόν τον ζυγό». Είναι η απάντηση στο «Ελευθερία ή θάνατος» της Εσωτερικής Μακεδονικής Επαναστατικής Οργάνωσης (ΕΜΕΟ); Είναι η απάντηση στο σύνθημα η «Μακεδονία στους Μακεδόνες» (σ. 185). Το βιβλίο ολοκληρώνεται με το «αλεξιφάρμακον» που «συνταγογραφεί» την υστάτη ο πρόξενος Σακτούρης το 1909 (σ. 215-220) και το οποίο, σε αντίθεση με το σχέδιο Ευταξία του 1880, οφείλει πλέον να χορηγήσει το ίδιο το ελληνικό κράτος. Η ταυτόχρονη επίλυση του αγροτικού και του εθνικού ζητήματος πρέπει να επιτευχθεί με «ταχυδακτυλουργικό τρόπο» την τελευταία

στιγμή από τα ελληνικά χρώματα. Η κοινωνική «απελευθέρωση» των κολλήγων επιτυγχάνεται τελικά, κατά Σακτούρη –και όχι μόνο, όπως η μετά την απελευθέρωση εποχή έδειξε– μέσα από τον εθνικό φρονηματισμό τους.

Το βιβλίο του Καράβα είναι συναρπαστικό. Χωρίς μεγαλοστομίες και επιστημονικοφανές ύφος, με αυτή την τόσο γνώριμη από άλλες μελέτες του λιτή γλώσσα, ένα ύφος άλλοτε υπαινικτικά περιπαικτικό, άλλοτε σαρκαστικό, πάντα όμως καίριο, ο Καράβας επιβεβαιώνει αυτό που γνωρίζουμε εδώ και πολύ καιρό. Είναι αυτό το εξαιρετικό –και σπάνιο πλέον– δείγμα ιστορικού, για τον οποίο εν αρχή είναι οι πηγές, οι μαρτυρίες. Στη συνέχεια είναι οι άνθρωποι, οι κοινωνίες και οι περιπέτειές τους, εν τόπω και χρόνω. Τέλος είναι ο ρόλος του ιστορικού: να «ενορχηστρώσει» τα παραπάνω, ώστε να προσφέρει τα εργαλεία για αναστοχασμό πάνω σε κρίσιμα προβλήματα του παρελθόντος που σέρνονται στο παρόν. Βαθιά στοχαστικός ο ίδιος, έξω και πέρα από οποιαδήποτε μόδα και τάση, με τους «Μακάριους» του δεν τον ενδιαφέρει, τελικά, να καυτηριάσει ή να αποδομήσει τον ελληνικό εθνικισμό. «Οι από κάτω» της Μακεδονίας τον ενδιαφέρουν στο πλαίσιο ενός εθνικισμού που συντονίζει τον βηματισμό του με αυτόν του αναπτυσσόμενου καπιταλισμού. Χωρίς να διαλαλεί τη θεωρητική του σκευή, ο Καράβας μαρτυρεί τα πάθη των «άλαλων» της Ιστορίας, όταν τους δίνουν τη φωνή που θέλουν οι μεγάλοι «οραματιστές». Και σε αυτό ο Καράβας δεν κάνει καμιά έκπτωση. Οι «Μακάριοι» του αναφέρονται πρωτίστως σε ένα κοινωνικό ζήτημα, το οποίο ο ελληνικός εθνικισμός «κουκούλωσε» κάτω από τα απαράγραπτα (ή απερίγραπτα) δίκαια του έθνους.

ΣΗΜΕΙΩΣΗ

Ι Βλ. Σπύρος Καράβας, «Η Μεγάλη Βουλγαρία και η “Μικρά Ιδέα”», στον τόμο «*Εν έτει...*» 1878/1922, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2008, σ. 11-81, 143-168.

ΛΕΝΑ ΚΟΡΜΑ

Για το βιβλίο: Stéphane Dufoix / Carine Guerassimoff / Anne de Tinguy (επιμ.), *Loin des yeux, près du cœur. Les États et leurs expatriés*, Sciences Po. Les Presses, Παρίσι 2010, 341 σ.

Το συλλογικό έργο που επιμελήθηκαν οι Stéphane Dufoix, Carine Guerassimoff και Anne de Tinguy δεν αποτελεί απλώς άλλο ένα προϊόν της πλούσιας, ούτως ή άλλως, γαλλικής ιστοριογραφίας σε θέματα θεωρίας και κοινωνιολογίας της μετανάστευσης. Αντιθέτως, το συγκεκριμένο έργο πραγματεύεται μια προβληματική, όχι τόσο γνωστή, όπως είναι η στάση και οι εκάστοτε πολιτικές που εφαρμόζουν τα διάφορα κράτη απέναντι στους πολίτες τους ή τους απογόνους τους που είναι εγκατεστημένοι μόνιμα εκτός των συνόρων τους. Αξίζει, εξάλλου, να τονιστεί ότι πρόκειται για ένα από τα πρώτα βιβλία στη διεθνή βιβλιογραφία που εξετάζει αυτό το ζήτημα, και μάλιστα συγκριτικά.¹ Το έργο φέρει τον τίτλο «Μακριά από τα μάτια, κοντά στην καρδιά» (*Loin des yeux, près du cœur*), θέλοντας να τονίσει τον ιδιαίτερο δεσμό που αναπτύσσεται ανάμεσα στα κράτη και τους αποδήμους τους. Ο συλλογικός αυτός τόμος, εκτός από την αρκετά αναλυτική και μεθοδολογικά τεκμηριωμένη εισαγωγή του Stéphane Dufoix, περιλαμβάνει δεκατέσσερα άρθρα.

Πρόκειται για διαφορετικές ιστορίες (case studies), που η κάθε μια από αυτές προσεγγίζει μια ξεχωριστή έκφανση αυτού του ζητήματος και εκφράζει αντίστοιχα και την πολυπλοκότητά του. Ωστόσο, αν και το κάθε κείμενο περιγράφει μια συγκεκριμένη περίπτωση μιας χώρας –με το δικό της πολιτικό και ιστορικό παρελθόν και τις δικές της ιδιαιτερότητες–, όλα μαζί μας επιτρέπουν να εμβαθύνουμε ακόμα περισσότερο στην ανάλυσή μας. Έτσι, ενδιαφέρον πα-

Η Λένα Κορμά είναι ιστορικός.